

15-МАЪРУЗА: ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК МАҲСУЛОТЛАРИНИНГ БАҲОЛАРИ, УЛАРНИНГ ТАКОМИЛЛАШТИРИЛИШИ

РЕЖА

1. Баҳонинг иқтисодий мазмуни, аҳамияти, функциялари
2. Қишлоқ хўжалигида баҳолар тизими, уларнинг даражаси ва динамикаси
3. Бозор иқтисодиёти шароитида баҳоларни такомиллаштириш масалалари

Таянч иборалар:

Баҳолар турлари, баҳони белгилаш тартиби, харид баҳолари, шартнома баҳолари.

1. Баҳонинг иқтисодий мазмуни, аҳамияти, функциялари

Бозор иқтисоди эркин пул-товар муносабатларига асосланган. Бу муносабатлар эса баҳолар ёрдамида амалга оширилади. Баҳо товар қийматининг пулда ифодаланганлигини исботловчи восита, яъни механизмдир. Унинг абсолют миқдори бозор иқтисоди шароитида самарали, чекланган харажатларга асосланади, яъни улар баҳонинг иқтисодий асосини ташкил этади. Ҳар қандай харажатлар ҳам самарали ҳисобланмайди. Шунинг учун маълум бир миқдоргача бўлган, яъни мақсадга мувофиқ сарфланган харажатларгина эътиборга олинади. Бозор иқтисоди шароитида юқоридаги ҳолатлар билан биргаликда талаб ва таклиф асосида иқтисодий жиҳатдан асосланган реал мувозанатли баҳо ўрнатилади. Рақобатли бозорда талаб ва таклифнинг ўзгариши баҳолар даражаси ўзгаришига бевосита таъсир этади. Шунинг учун корхоналар бозор талабини ҳамда таклифини чуқур ўрганган ҳолда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришлари лозим. Бунда улар имконият доирасида ишлаб чиқариш харажатларини тежашга алоҳида эътибор беришлари керак. Бунинг учун маҳсулот етиштириш жараёнларини механизациялаштиришга, илғор технологияларни жорий этишга ҳамда мавжуд бўлган барча табиий ва иқтисодий ресурслардан йил давомида оқилона ва самарали фойдаланишга алоҳида эътибор беришлари лозим.

Демак, қишлоқ хўжалик корхоналари бозор иқтисодиётига хос бўлган ҳолларни, яъни кимга, қандай маҳсулотларни қанча миқдорда, қандай қилиб етиштиришни билишлари зарур.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талаб эса ҳозирги даврда куйидаги омилларга боғлиқ: истеъмолчиларнинг даромади, диди, ўриндош товарларнинг нархи, харидорлар миқдorigа ва бошқаларга.

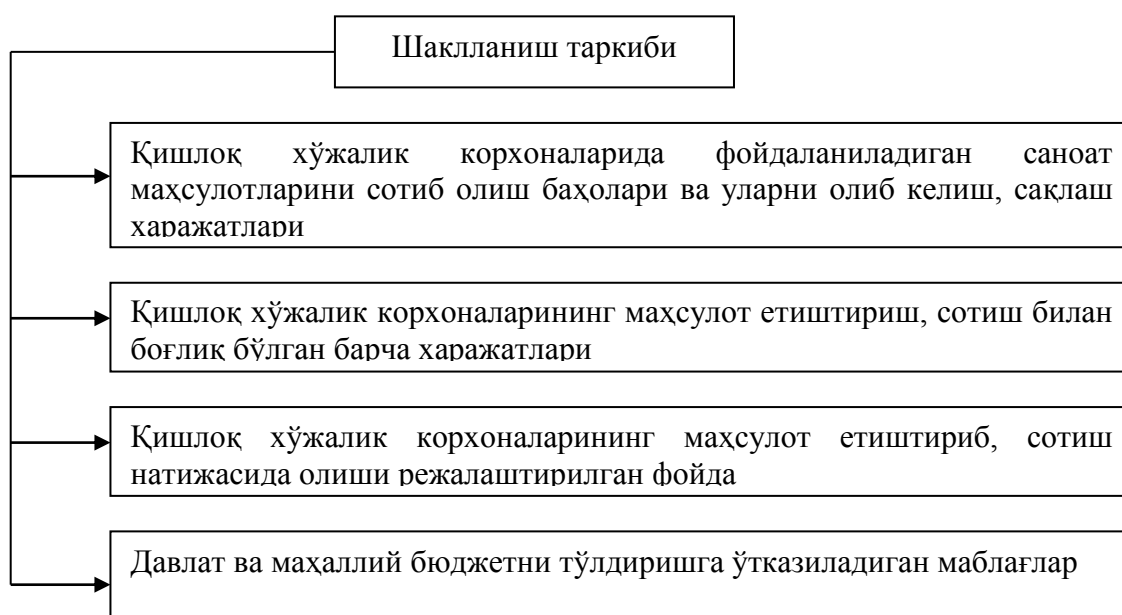
Маҳсулотларга бўлган талабни ўрганишда халқимизнинг миллий урф-одатларини, албатта, эътиборга олиш керак. Жумладан, халқимизнинг нонни, ун маҳсулотларини, гуручни, қўй ва мол гўштини кўпроқ истеъмол этишга мойиллигини. Қишлоқ хўжалик корхоналари ўз маҳсулотларини талабни эътиборга олган ҳолда таклиф этишлари мумкин. Бунда улар куйидаги

омилларга асосланишлари лозим: етиштириладиган маҳсулотларнинг баҳосига, ишлатиладиган ресурслар баҳосига, қўлланилаётган технологиялар даражасига, самарасига, солиқ ставкасига, дотация миқдорига, ишлаб чиқарувчиларнинг сонига ва бошқаларга.

Юқоридаги ҳолатларга асосланган ҳолда қишлоқ хўжалиги тармоғида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг, иш ва хизматларнинг баҳоларини 1-чизмадаги тартибда шакллантиришга эътибор қаратилади. Шакллантириладиган баҳолар эса бир қанча вазифалар бажарилишини таъминлаши зарур.

1-чизма

Қишлоқ хўжалик корхоналарида баҳонинг шаклланиши ҳамда вазифалари

Демак, талаб ва таклиф омиллари ҳамда корхоналарнинг мақсадларини эътиборга олган ҳолдагина мувозанатлашган баҳо шаклланади. Мувозанатли баҳо эса иқтисодий жиҳатдан асосланган ҳисобланади. Иқтисодий жиҳатдан асосланган мувозанатли баҳо 20-чизмада қайд этилган функцияларни, вазифаларни бажариши лозим.

Маҳсулотга бўлган бозор талабини ҳамда баҳонинг шаклланишини эътиборга олган ҳолда белгиланган мувозанатли баҳолар хўжалик нуқтаи назаридан қуйидаги вазифаларни бажариши лозим:

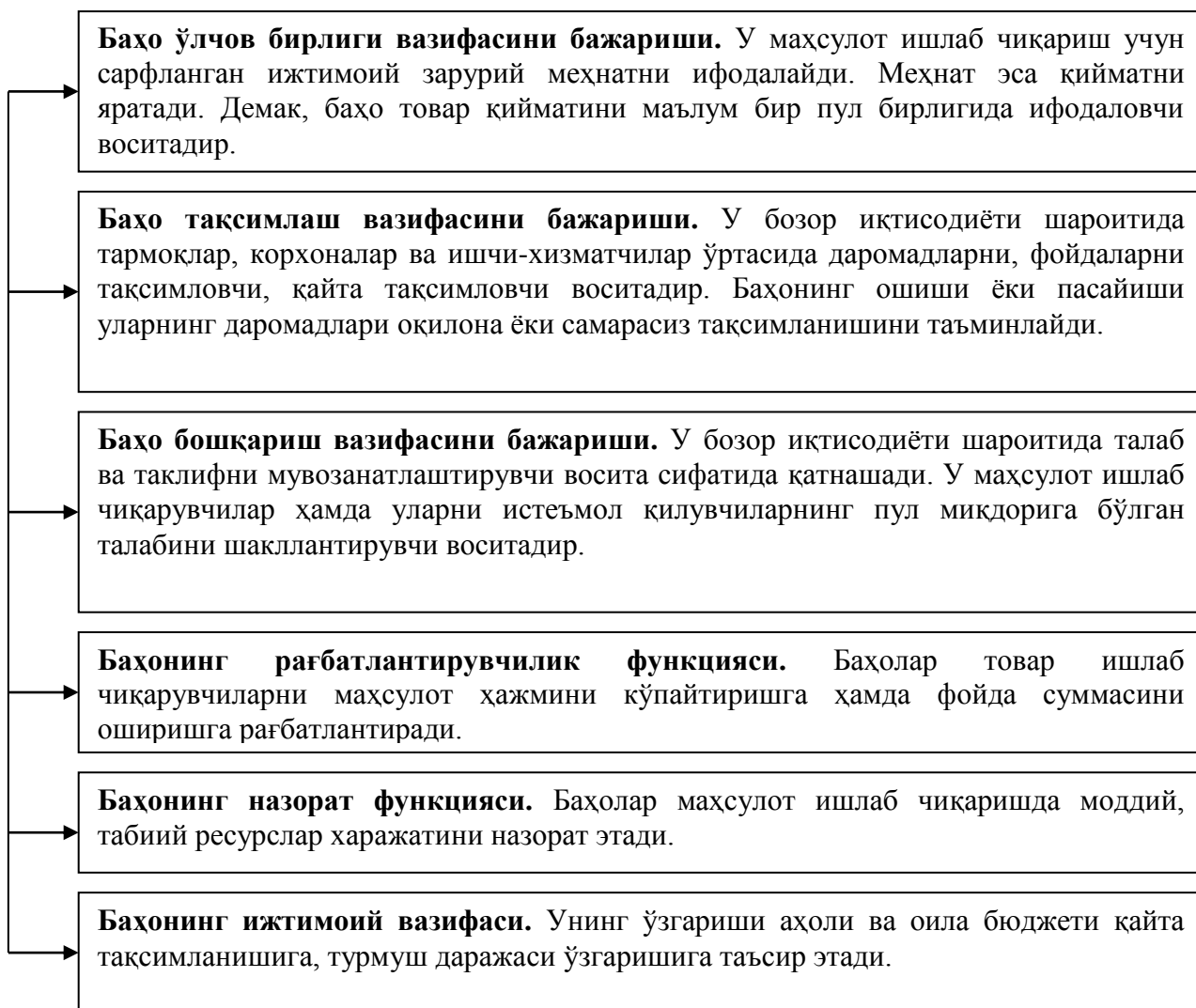
- хўжаликларнинг мақсадга мувофиқ, самарли ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини қоплаш;
- корхонанинг давр ва молявий харажатларини қоплаш;
- хўжаликка келажакда ривожланишини таъминлайдиган оптимал миқдорда фойда келтириш.

Мувозанатли баҳолар истеъмолчилар ҳамда маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг харажатларини, даромадларини, фойдаларини тўғри тақсимлаб, уларнинг иқтисодиётини барқарорлаштириш ва

ривожлантиришга самарали таъсир кўрсатиши мумкин. Лекин маҳсулот ишлаб чиқарувчилар монополист, сотиб олувчилар олигополист бўлган ҳолда маҳсулот баҳоларининг мутлақ даражаси кескин ўзгариши, бу истеъмолчилар ҳамда ишлаб чиқарувчилар иқтисодиётига турлича таъсир кўрсатиши мумкин. 2001 йили сув танқислиги оқибатида шоли ҳосили кескин камайди, бу ҳол 2002 йилнинг дастлабки ойларида бозорларда гуручнинг баҳосини 2-3 мартага ошиб кетишига олиб келди.

2-чизма

Бозор шароитида баҳонинг функциялари, вазифалари

Натижада ишлаб чиқарувчиларнинг даромадлари ортади, истеъмолчиларнинг даромадлари эса аксинча камаяди. Бундай ҳол уларнинг турмуш даражаси нисбатан пасайишига олиб келди. Пахта хомашёсини етиштиришда эса харажатлар вилоятлар, туманлар доирасида бир-биридан анча фарқ қилади. Сабаби – ерларнинг мелиоратив ҳолати ёмонроқ бўлган Хоразм воҳасида, Мирзачўлда кўпроқ харажат талаб этилади. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш, уларни олиб бориш билан боғлиқ бўлган харажатлар ҳам узоқ ҳудудларда жойлашган хўжаликларда кўпроқ бўлади. Сабаби – масофа сарф-харажатларнинг ортишига таъсир этади. Лекин давлат пахта хомашёсини

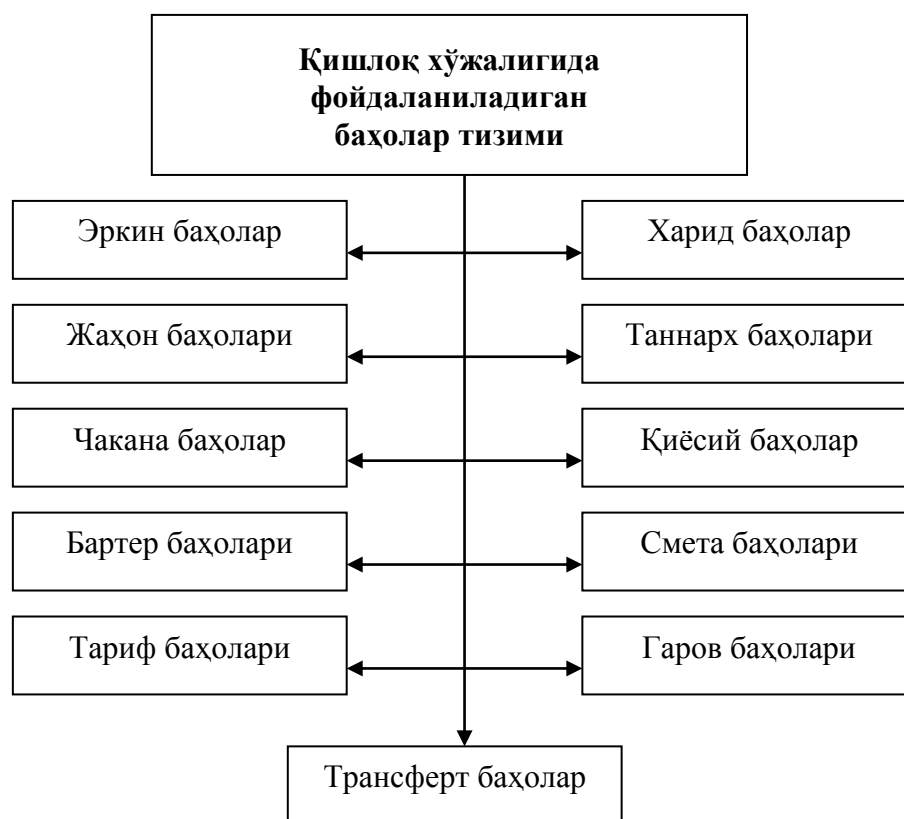
сотиб олиш бўйича ўрнатган харид баҳоларининг мутлақ миқдори республика ҳудудларида бир хил. Бундай ҳол юқоридаги ҳолатлар мавжуд бўлган хўжаликларнинг иқтисодийётига салбий таъсир кўрсатади. Чунки сўнгги йилларда етиштирилган пахта хомашёси тўлиқ давлатга давлат буюртмалари ҳамда шартномалар асосида сотилган.

Шундай экан, иқтисодий жиҳатдан асосланган мувозанатли баҳоларни шакллантиришда қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талаб ва таклифни эътиборга олиш лозим. Бунда давлатнинг ҳам роли бўлиши керак.

2. Қишлоқ хўжалигида баҳолар тизими, уларнинг даражаси ва динамикаси

Қишлоқ хўжалигида барчав талабларни қондириш мақсадида турли хилдаги ўсимликчилик ва чорвачилик маҳсулотлари етиштирилади, ишлар ҳамда хизматлар бажарилади. Уларни истеъмолчиларга етказиб беришда, сотишда турли хилдаги баҳолардан фойдаланилади. Баҳолар маҳсулот (иш, хизмат) ларни айрибошлаш масканига, мақсадига, вазифасига кўра, бир канча турлардан ташкил топади. (21-чизма)

3-чизма

Қишлоқ хўжалик корхоналарида етиштириладиган пахта хомашёси ва буғдойнинг 30 фоизи «Ўзпахтасаноатсотиш» уюшмаси ва «Ўздонмаҳсулот» корпорацияси корхоналарига шартномалар асосида давлат буюртмаларини бажариш мақсадида давлат харид баҳоларида сотилмоқда. Уларнинг мутлақ миқдори талаб ва таклиф эътиборга олинган ҳолда ўзгариб бормоқда (21-жадвал).

Давлатнинг харид баҳолари 1995-2002 йилларда пахта хомашёси бўйича 13,1 марта, бошоқли дон маҳсулотлариники эса 21,2 марта ошган. Пахта хомашёси харид нархлари унинг саноат навлари, синфлари ҳамда толасининг типлари бўйича ҳам белгиланади. Жумладан, ўрта толали пахта нави ҳам ашёсининг 1-нави 2 синфга тааллуқли бўлиб, толасининг типини IV бўлганда харид нархи VII типдагига нисбатан 23,5 фоизга юқори. Пахта толасининг IV типини I саноат навларининг харид баҳосини IV типга нисбатан 2,1 марта юқори ўрнатилган. Демак, сифатни эътиборга олган ҳолда баҳоларнинг мутлақ миқдори бир-биридан анчага фарқ қилади.

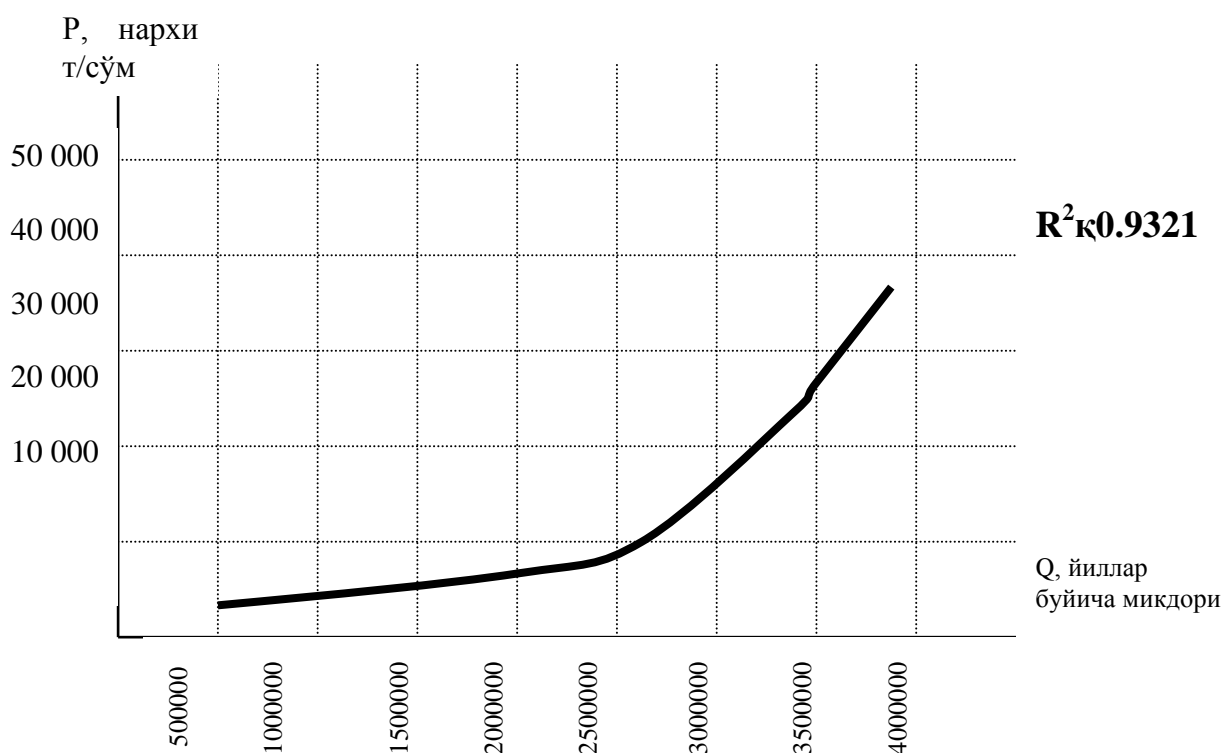
Бошоқли донларнинг ҳам харид нархлари уларнинг сифатларига қараб ўрнатилган. Яъни маҳсулот сифати юқори бўлса, харид баҳолари ҳам юқори. Баҳолар рағбатлантирувчи вазифани бажариши лозим. Республика ҳукумати бу масалага алоҳида эътибор бермоқда. Бу яхши натижалар бермоқда. Жумладан, давлатнинг хўжаликларни рағбатлантириш мақсадида ўз буюртмаси учун буғдойнинг харид нархларини йил сайин ошириши унинг ялпи ҳосили ошишига ижобий таъсир этмоқда. Бу ҳол, баҳо ва ялпи ҳосил ўртасида ўзаро боғлиқлик, яъни эластиклик мавжуд эканлигидан далолат беради (5-диаграмма)

Давлат ўз буюртмаси бўйича сотиб олаётган ҳар тонна буғдой харид нархларини сўнгги йилларда нисбатан юқори суръатлар билан ошириши унинг ялпи ҳосили ошишига олиб келди. Бунга харид нархлари шундай суръатларда ошишидан ишлаб чиқарувчилар манфаатдор бўлганлиги туфайли эришилди.

Ҳозиргача республикада буғдойнинг баҳосини билан унинг ялпи ҳосили ўсиши ўртасидаги корреляция коэффициентини $R=0,9321$ га тенг. Бу давлатнинг дон маҳсулотлари баҳолари борасида олиб бораётган иқтисодий сиёсати тўғрилигидан далолат беради.

Корхоналар давлат буюртмасидан ташқари барча маҳсулотларини эркин ва бошқа турдаги баҳоларда сотмоқдалар. Эркин баҳо бозорда маҳсулот сотувчи ва уни сотиб олувчилар ўртасида, уларнинг иқтисодий манфаатлари ҳамда бозор талаби ва таклифи асосида шаклланади, яъни белгиланади. У тармоқларнинг маҳсулот олди-сотди муносабати бўйича тузилган шартномаларида ўз аксини топади. Шунинг учун эркин баҳоларни шартнома баҳолари деб ҳам аташади. Унинг абсолют миқдори маҳсулот сотиш даврига, унга бўлган талабга ҳамда маҳсулот сифатига боғлиқ.

Буғдойнинг баҳоси билан унинг ялпи ҳосили ўртасидаги боғлиқлик

Тармоқдаги эркин (шартнома) баҳоларнинг мутлақ (абсолют) миқдори қишлоқ хўжалигида фойдаланилаётган ишлаб чиқариш воситалари баҳоларининг ўсиши, маҳсулотларга нисбатан талабнинг ошиши натижасида сўнгги йилларда ўзгариб бормоқда

Давлат харид ҳамда эркин (шартнома) баҳоларида маҳсулотлар истеъмолчиларга улгуржи ҳолда, яъни кўп миқдорда, катта партияларда ҳам сотилади. Шунинг учун уларни улгуржи баҳоларга ҳам тенглаштириш мумкин.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари жаҳон баҳоларида ҳам сотилмоқда. Унинг мутлақ (абсолют) миқдори жаҳондаги ихтисослашган йирик биржаларда белгиланиб, маҳсулот экспорти ва импорти шартномаларида акс эттирилади. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари даражасига жаҳондаги йирик товар ишлаб чиқарувчилар ҳамда уларни сотиб олувчилар ҳам таъсир кўрсатиши мумкин. Шу билан бирга уларнинг барқарорлигига дунё миқёсидаги тинчлик, иқтисодий барқарорлик ҳам таъсир этади. Жумладан, 2001 йил сентябрь ойидаги воқеалар ва кейинги ҳолатлар таъсирида жаҳон миқёсида нефтнинг баҳоси ўзгариб турган ҳолда, пахта толасининг баҳоси пасайиб бормоқда, гуруч ва буғдойнинг баҳолари эса ўзгариб.

Пахта толасининг ўртача жаҳон баҳоси асосан Нью-Йорк ҳамда Ливерпул хомашё товар биржаларидаги савдода белгиланади. 1990-2002 йилларда пахта толасининг жаҳон бозоридаги баҳоси салкам 40 фоизга, буғдой билан гуручнинг баҳоси эса 8-12 фоизга пасайган. Бундай ҳол шунинг учун рўй бердики, талабни ўриндошлик маҳсулотлари толасига талаб

мавжудлиги билан қондириш анча мараққаб, лекин пахта толасининг ўрнини бошқа маҳсулотлар билан қондириш имконияти анча юқори.

Қишлоқ хўжалик корхоналари ўз ишлаб чиқаришини ривожлантириш мақсадида етиштирилган маҳсулотларининг маълум бир қисмини қайта ишлайдилар (уруғлик, ем, овқатланишга ...). Бу жараёнда қатнашадиган маҳсулотлар ички муносабатларни ҳисобга олган ҳолда таннархлари бўйича берилади. Шунинг учун бундай баҳолар таннарх баҳолари ҳам дейилади.

Хўжаликлар маълум миқдордаги ортиқча маҳсулотларини фуқароларга чакана баҳоларда сотишлари мумкин. Ҳар бир фуқаро ўзи хоҳлаган миқдордаги маҳсулотларни эркин бозорлардан, дўконлардан сотиб олиши мумкин. Бу жараёнда фойдаланилган баҳолар чакана баҳолар ҳисобланади.

Чакана баҳолар – савдо жараёнида сотилатган товарларнинг баҳосидир. Чакана баҳолар орасида улгуржи ҳамда чакан савдо корхонаси сотиб олган товарлар баҳоси ётади. Савдо корхоналари улгуржи баҳоларга савдо устамасини кўядилар, шунинг ҳисобидан қилинган харажатлар қопланади ва фойда олинади. Савдо устамаси миқдорини савдо корхоналари ўзлари белгилайдилар, лекин маълум чегарадан ўтмайдилар. Шунингдек, савдо устамасига кўшимча қиймат солиғи ва махсус солиқ ҳам қўшилади.

Корхоналар иқтисодиётининг бир неча йиллигини ўрганиш мақсадида, яъни маҳсулотини, меҳнат унумдорлигини, фондлар қайтими ўзгаришини таҳлил этишда қиёсий баҳолардан фойдаланилади. Қиёсий баҳолар асосида мамлакат миқёсидаги маълум бир йилнинг ҳақиқий ўртача баҳоси ётади. Ҳозирги даврда қиёсий(таққослама) баҳо сифатида 1996 йилдаги ҳақиқий баҳолар олинган. Келажакда қиёсий баҳо учун инфляция ва бошқа асосий иқтисодий масалаларни эътиборга олган ҳолда бошқа йилнинг ҳақиқий баҳоси асос қилиб олиниши мумкин. Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот айрибошлаш жараёнида пул ўтказиш операциялари маълум даражада бузилиши туфайли маҳсулотларни натура ҳолида (бартер) айрибошлаш амалга оширилмоқда. Маҳсулот айрибошлаш жараёнида эквивалентлик ҳолатини таъминлаш учун шу маҳсулотнинг баҳолари эътиборга олинмоқда. Бартер жараёнида корхоналар ўз мақсадларини ҳал этсалар, давлат маълум миқдорда даромад ололмай қолади. Чунки бартерда маҳсулотнинг қиймати пулда ҳисобланмайди. Оқибатда давлат бюджетига фойдадан олинмаган солиқ тўланмайди.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари томонидан қурилиш, транспорт хизматлари, маиший хизмат кўрсатилади. Бу хизматларнинг қиймати смета ҳамда тариф баҳоларида ҳисоб-китоб қилинади.

Трансферт баҳолар – бир бирлашма ёки корпорация ичидаги ўзаро ҳисоб-китобда қўлланиладиган баҳолардир.

Уларнинг мутлақ (абсолют) миқдори бозор иқтисодига ўтиш даврида талаб ва таклифдан, фан-техника тараққиёти талабларидан келиб чиққан ҳолда ўзгариб болмоқда. Буни пахта хомашёси учун ўрнатиладиган давлат харид баҳолари ҳам исботлаши мумкин.

3. Бозор иқтисодиёти шароитида баҳоларни такомиллаштириш масалалари

Фан-техника тараққиёти шароитида талаб ва таклиф ўзгаришини эътиборга олган ҳолда баҳоларнинг мутлақ (абсолют) миқдорини ўзгартириш, такомиллаштириш, яъни либераллаштириш лозим. Бу ниҳоятда мураккаб масала. Унинг ижобий ҳал этилиши жуда кўп томонларга, ҳолатларга боғлиқ. Республика миқёсида бу масалани ҳал этишда ўтиш даврининг ҳозирги босқичида давлатнинг роли анча улкан. Шунинг учун бу жараёнда агросаноат мажмуасини ривожлантиришда қўлланилаётган нарх ва молия-кредит сиёсати қуйидаги вазифаларни ечишга йўналтирилган бўлиши керак:

- давлатнинг истеъмол моллари билан ўзини-ўзи таъминлашини тезлаштириш;
- қишлоқ хўжалиги ва саноат маҳсулотлари ўртасидаги эквивалентлик муносабатларини таъминлашга эришиш;
- қишлоқ товар ишлаб чиқарувчиларининг даромадларини кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминлайдиган даражада рағбатлантириш;
- фан-техника тараққиёти ютуқларини жорий қилишда кўмак бериш;
- давлат ичида ягона иқтисодий режани ташкил қилиш, яқин ҳамда узоқ хорижга чиқиш ва бошқалар.

Бозор иқтисодиётида баҳо муносабатлари қуйидаги тамойилларга асосланиши керак:

- эркин баҳоларни давлат томонидан бошқариладиган баҳолар билан уйғунлаштириш;
- таклиф қилинаётган маҳсулотларнинг баҳоларини ҳисоблашда норматив усуллардан фойдаланиш;
- товар ишлаб чиқарувчиларнинг даромад олишларини таъминлаш;
- ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш ва самарадорликни ошириш;
- нарх ва молия-кредит муносабатларининг ўзаро алоқасини оптималлаштириш;
- талаб ва таклиф таъсири натижасида мувозанатли баҳоларни шакллантириш;
- фан-техника тараққиётини, илғор технологияларни рағбатлантириш ва бошқалар.

Улар барча тамойиллар, далиллар ёдамида исботланиши лозим.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг баҳоларини белгилашда монополия, олигополиянинг мавжудлиги, эркин рақобатнинг нисбатан камлиги, инфляциянинг мавжудлигини, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиб олишдаги монополия маълум даражада юз бераётганлигини ҳам эътиборга олиш зарур.

Маълумки, қишлоқ хўжалик корхоналарида етиштирилган пахта хомашёсининг асосий қисмини «Ўзпахтасаноат» уюшмаси сотиб олмоқда. Бу

хол маълум даражада эркин бозор, яъни рақобат мавжуд эмаслигидан далолат беради.

Қишлоқ хўжалик корхоналари ўзларининг маҳсулотларига дастбалки баҳоларни белгилашда қуйидагиларга асосланиши мақсадга мувофиқдир:

- ◆ маҳсулотларни етиштириш учун зарур бўлган моддий-техника ресурсларининг баҳолари, уларнинг даражасига. Ҳозирги даврда улар эркин бозор баҳоларида сотилмоқда. Лекин уларни белгилашда республика шароитида монопол ҳолат мавжуд. Масалан, республикамизда тракторсозлик, машинаасозлик заводлари яккаҳоким. Демак, шу масалани ҳал этишда давлатнинг роли бўлиши мақсадга мувофиқдир;
- ◆ маҳсулотларни етиштириш ҳамда сотиш жараёнларидаги муносабатлар натижасига;
- ◆ қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш жараёнларидаги муносабатларнинг оқибатларига ва бошқаларга.

Ҳозирги даврда тармоқда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннархлари таркибида ўғитлар, кимёвий воситалар, ёқилғи, ёғловчи материалларнинг, электроэнергия ҳамда асосий воситалар амортизациясининг салмоғи 45-55 фоизни ташкил этмоқда.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг баҳоларини белгилашда қуйидаги услублардан фойдаланилмоқда:

- ◆ баҳоларни белгилашда ўртача харажатлар (таннарх) ҳамда фойданинг (оптимал миқдорда) таъминланишини;
- ◆ баҳоларни белгилашда маҳсулотнинг реал қийматига асосланиш;
- ◆ баҳоларни белгилашда реал ўртача баҳоларга асосланиш. Бунда талаб ва таклиф муаммолари ҳам маълум даражада ўз аксини топади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг баҳолари даставвал талаб ва таклифни эътиборга олиши лозим. Бунинг учун маҳсулотлар сифатли бўлиши зарур. Шу билан бирга хўжаликларнинг барча харажатларини қоплаб, оптимал миқдорда фойда билан таъминланишига эришиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун улар фан-техника ютуқларини, самарали технологияларни ишлаб чиқаришга жорий этишлари, ишчи ва хизматчиларнинг биилм ва малакаларини ҳамда тадбиркорлик фаолиятларини юксалтиришга эришишлари лозим.

Бундай тартибда белгиланган баҳолар иқтисодий жиҳатдан асосланган бўлиб, улар вазифаларини тўлиқ бажаришлари мумкин. Шундай баҳоларгина томонларнинг манфаатларини самарали равишда қондириш имкониятига эга бўлади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қиймат, баҳо деганда нимани тушунаси?
2. Баҳо қандай шаклланади?
3. Баҳонинг қандай вазифалари мавжуд?
4. Баҳонинг қандай функцияларини биласиз?
5. Қандай баҳоларни биласиз?
6. Харид баҳолари қандай баҳолар?